મુંબઈ ઈલાકાના મહેરબાન ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઈનસ્ટ્રક્શન
સાહેબે મંજુર કરેલી.

સિંધપ્રાંતની ભૂગોળ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

હેમનદાસ સુખરામદાસ લોડા,

હેડમાસ્ટર,

ગુજરાતી સ્કૂલ નં. ૧ લો, કરાચી.

કરાચી

"આર્યન" છાપખાનામાં છાપ્યું.

સન ૧૯૦૧.

કિંમત ૩ આના.

પ્રસ્તાવના.

આજ પર્યંત સિંધ પ્રાંતની જૂદી ભૂગોળ ગુજરાતી ભાષામાં ન હોવાથી આ પ્રાંતની ગુજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળનાં મૂળતત્વ ભાગ ૧ લામાંથી એ વિષય શીખવવામાં આવતો. પરંતુ એ પુસ્તકમાં તેનું સવિસ્તર વર્ણન ન હોવાથી શિક્ષકોને ઘણી અડચણો પડતી. બાળ કેળવણીના સતત્ વૃદ્ધિ પામતા સુધારાના સમયમાં આ ખામી દૂર કરવાના આશયથી મેં આ લઘુ પુસ્તક તૈયાર કરી અત્રેના મે. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર સાહેબ મારફત મે. ડિરેકટર ઑફ પબ્લિક ઇનસ્ટ્રકશન સાહેબ તરફ મોકલાવ્યું. એ તેઓ સાહેબે ટેક્સ બુક તરીકે મંજુર કર્યું. એ હુકમ અત્રેના મે. એ. ઈ. સાહેબ તરફથી મળતાં બનતી ત્વરાથી આ પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે.

હેમનદાસ સુખરામદાસ લોડા,

હેડમાસ્તર ગુજરાતી સ્કૂલ નં. ૧, કરાચી.

કરાચી તા. ૧૫ મે ૧૯૦૧

આ ભૂગોળમાં વાપરેલા ઈંગ્રેજી શબ્દોની સમજુતી.

કમીશનર—સિંધ પ્રાંતનો મુખ્ય અમલદાર.

કલેકટર કે ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટ—જિલ્લાનો મુખ્ય અમલદાર.

આસિસ્ટન્ટ કલેકટર કે ડેપ્યુટી કલેકટર—જિલ્લાના પેટા ભાગનો મુખ્ય અમલદાર.

હજુર ડેપ્યુટી કલેકટર—જિલ્લાના ખજાનાનો મુખ્ય અમલદાર

રેવન્યુ સરવે ઑફીસર—માપણી ખાતાનો અમલદાર.

પોલિટિકલ એજન્ટ—રાજા રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરનારો અમલદાર.

રેવન્યુ—જમાબંધી અથવા વસુલાત.

પોલીસ—ગામ સંભાળવા માટે રાખેલી ફોજ.

પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ—જિલ્લાની પોલીસનો મુખ્ય અમલદાર.

પોલીસ ઇન્સ્પેકટર—ફોજદાર, કે મોટા શહેર કે તાલૂકાની પોલીસનો ઉપરી.

સદર કોર્ટનો જડજ—સિંધના ન્યાય ખાતાનો ઉપરી અમલદાર.

ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજ—જિલ્લાનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ

આસિસ્ટન્ટ જડજ—જડજને મદદ કરનાર અમલદાર.

માજિસ્ટ્રેટ—ફોજદારી નાના ગુન્હા કરનારાઓનો ન્યાય કરનાર અમલદાર.

સબોર્ડિનેટ જડજ—જિલ્લાના પેટા વિભાગમાં દિવાની દાવાના ફેસલા કરનાર ન્યાયાધીશ જેના ફેસલા ઉપર જિલ્લાજડજ પાસે અપીલ થાયછે તે.

સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટ—મોટાં શહેરોમાં દિવાની નાની રકમોના કજીઆના ફેસલાઓની અદાલત; ત્યાંના જડજોના ફેસલા ઉપર અપીલ થતી નથી.

ના—જિલ્લાનો પેટાભાગ.

ઇંજિનીયર—રસ્તા, તળાવ, નહેરો, ધર્મશાળા, વગેરે સરકારી બાંધકામનો ઉપરી અમલદાર.

સિવિલ સરજન—જિલ્લાનો મુખ્ય ડાકટર.

આસિસ્ટન્ટ સરજન—સિવિલ સરજનને મદદ કરનાર ડાકટર.

હૉસ્પિટલ આસિસ્ટન્ટ—વૈદક શાળામાંથી વૈદક જ્ઞાન મેળવી પાસ થયેલ ડાકટર જે સિવિલ સરજન તથા આસિસ્ટન્ટ સરજનને મદદ કરે છે તે.

હૉસ્પિટલ—દવાખાનું

મ્યુનિસિપાલિટી—શહેર સુધરાઇ ખાતું

લોકલ ફંડ—જમીનના વેરા ઉપર દર સેંકડે (૫) ટકા કે દર રૂપીએ એક આનો લેવામાં આવે છે તે રકમ.

લોકલ બોર્ડ—લોકલ ફંડની વ્યવસ્થા કરનારી મંડળી.

એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર—પ્રાંતના કેળવણી ખાતાનો મુખ્ય અમલદાર.

મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ—પુરૂષ શિક્ષક શાળા.

ફિમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ—સ્ત્રી શિક્ષક શાળા.

એગ્રીકલ્ચર સ્કૂલ—ખેતીવાડી સંબંધી જ્ઞાન આપનારી શાળા.

ઇંજિનીયરીંગ સ્કૂલ—રસ્તા, ઇમારતો, નહેરો વગેરેનાં બાંધકામ સંબંધી જ્ઞાન આપનારી શાળા.

ટ્રૅફિક સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ—રેલ્વેના વેપારનો ઉપરી અમલદાર.

જંકશન—જ્યાં બે અથવા વધારે રેલ્વે ગાડીઓ આવીને મળે છે તે જગા.

રીફ્રૅશમૅન્ટ રૂમ—આસાએશ અને નાસ્તાપાણીની જગા.

કૅન્ટોન્મૅન્ટ—છાવણી.

વર્કશૉપ—ગાડીઓ વગેરે બાંધવાનું ઠેકાણું.

કટલરી—છરી કાંટા વગેરે સામાન.



સિંધપ્રાંતની ભૂગોળ.

ભૂગોળ વિદ્યા.

પૃથ્વીના પૃષ્ઠઉપરની રચનાના વર્ણનને ભૂગોળ વિદ્યા કહે છે.

પૃથ્વીનો આકાર વગેરે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે; તેનાં પ્રમાણો—

૧ જે લોકો વહાણમાં બેસી પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરે છે, તેઓ જે જગાએથી જે દિશાએ નીકળયા હોય તેજ દિશા કાયમ રાખ્યાથી તેજ જગાએ ફરી આવે છે.

૨ જ્યારે સપાટ જણાતા સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારે છે ત્યારે તેના સઢ, કૂવા વગેરે ભાગો એક પછી એક એમ અનુક્રમે દેખાતા બંધ થાય છે.

૩ ચંદ્રગ્રહણ થાય છે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડે છે, તે ગોળ હોય છે.

૪ પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* ઊગે છે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. તેના ૪ ભાગ કરીએ તો લગભગ ૩ ભાગ પાણી છે. અને બાકીની કોરી જમીન છે.

---

* મદ્રાસમાં સૂરજ ઊગે છે તે કરતાં કરાચીમાં પર મિનિટ મોડો ઊગે છે. એટલે લગભગ ૧ કલાક મોડો ઊગે છે.

દિશાઓ.

જે દિશામાં સૂરજ ઊગે છે તેને **પૂર્વ**દિશા કહે છે. તેની સામે જ્યાં આથમે છે તેને **પશ્ચિમ**દિશા કહે છે. આપણે જો પૂર્વ દિશા તરફ મોઢું કરી ઊભા રહીએ તો આપણા જમણા હાથવાળી બાજુ તે **દક્ષિણ**દિશા અને ડાબા હાથવાળી બાજુ ઉત્તરદિશા થશે.*

કોણ એટલે **ખૂણા**—ઉતર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ખૂણો તે ઈશાનકોણ, પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેનો **અગ્નિ**કોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચેનો **નૈ**ઋત્યકોણ અને પશ્ચિમ તથા ઉત્તરની વચ્ચેનો **વા**યવ્યકોણ કહેવાય છે.

નકશા અને તેની દિશાઓ.

પૃથ્વીની કે તેના કોઇ પણ ભાગની ચીત્રેલી નકલી સુરત કાગળ કે કપડા વગેરેપર દેખાય તેને **ન**કશો કહે છે.

નકશા એવી રીતે કાઢેલા હોય છે કે તેની ઉપરની બાજુ ઉત્તર અને નીચેની બાજુ **દ**ક્ષિણદિશા થાય, તથા નકશાની સામે ઊભાં રહેતાં જમણા હાથ તરફની બાજુ **પૂર્વ** અને ડાબા હાથ તરફની બાજુ **પ**શ્ચિમદિશા થાય.

* દિશા પારખવાની ઉપર મુજબની સમજ તા. ૨૨ મી માર્ચ અને ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે બરાબર છે; પણ ડિસેમ્બર મહિનામાં જે જગાએ સૂર્ય ઊગે છે તે બરાબર પૂર્વ દિશામાં નથી. માટે રાત્રે ઉત્તરધ્રુવના તારા તરફ મુખ રાખી જે દિશા તરફ આપણે જોઈએ તે ઉત્તર દિશા, પીઠ ભણીની દિશા તે દક્ષિણ, જમણા હાથ તરફની પૂર્વ, અને ડાબા હાથ તરપની પશ્ચિમ.

સિંધ પ્રાંત

સામાન્ય વર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઇ ઇલાકાનો સાંકડો મુલક છે. તેનો સિંધ એક ઉત્તર તરફનો ફળરૂપ ભાગ છે; તે ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં અંગ્રેજ સરકારે સિંધના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો છે.

સીમા અને વિસ્તાર વગેરે.

ઉત્તરમાં કશ્મોરથી દક્ષિણમાં કોહરીક્રીક સુધી એ પ્રાંતની લંબાઇ ૩૪૦ માઇલ છે; અને પશ્ચિમે રાસલ મારીથી પૂર્વમાં રાવતસર સુધી પહોળાઇ ૨૬૦ માઇલની છે.

આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ પ૨૮૬૭ ચોરસમાઇલ છે; તેમાંથી ૬૧૦૯ ચોરસમાઇલ ખૈરપુરના દેશી રાજ્યનું અને બાકીનું ૪૬૭૫૮ ચોરસમાઇલ ઇંગ્રેજી રાજ્યનું છે.

સિંધ પ્રાંતની કુલ વસ્તી* ૩૪૧૨૩૭૩ માણસની છે; તેમાંથી ૩૨૧૨૮૦૮ ઇંગ્રેજી રાજ્યની અને ૧૯૯૫૬૫ ખૈરપુરના દેશી રાજ્યની છે. આ પ્રાંતમાં બધાં મળીને ૩૯૦૨ ગામ અને ૧૪૫૪ નિશાળો છે તેમાં ૬૫૦૬૬ વિદ્યાર્થી ભણે છે.

આ દેશની વસ્તીનો ¾ ભાગ મુસલમાનો અને બાકીના ¼ ભાગમાં હિંદુ વગેરે જાતો છે.

* આ અને હવે પછીના વસ્તીના આંકડાઓ ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના વસ્તી પત્રક મુજબ નોંધેલા છે.

આ પ્રાંતની આબો હવા સારી છે. ઉત્તર ભાગમાં ગરમી અને ઠંડી ઘણી પડે છે. મધ્ય ભાગમાં ગરમી તથા ઠંડી ઉત્તરભાગ કરતાં ઓછી અને દક્ષિણના ભાગથી વધારે છે. પણ દક્ષિણ ભાગમાં ઘણું કરીને ગરમી અને ઠંડી બન્ને સાધારણ છે.

આ પ્રાંતની ભાષા સિંધી છે પણ ઉત્તર તરફ કોઇ કોઇ ઠેકાણે બલૂચિ પણ બોલાય છે.

આ પ્રાંતમાં મુસલમાનોની વસ્તી ઘણી છે. તેઓ સુની ધર્મના છે. બાકીના હિંદુઓ વૈશ્નવ, જૈન, શૈવ, રામાનુજ, નાનકપંથી, શક્તિપંથી અને દરિઆપંથી છે; પણ મોટાં શહેરોમાં પારશીઓ, ખ્રીસ્તીઓ વગેરે જાતો પણ રહે છે.

સિંધ પ્રાંતના ભાગો અને તેના અમલદારો.

પ્રાંત—ઇલાકાના મોટા ભાગને **પ્રાંત** કહે છે; આ પ્રાંતના મુખ્ય અમલદારને કમિશનર કહે છે.

પ્રાંતમાંના ઇંગ્રેજી ખાલસા મુલકના ભાગોને **જિલ્લા** કહે છે; જિલ્લાના મુખ્ય અમલદારને કલેકટર કે ડિસ્ટ્રિક્ટ **મા**જિસ્ટ્રેટ કહે છે.

જિલ્લાના વિભાગને **સબ**ડિવિઝન કહે છે; સબડિવિઝન જે અમલદારના તાબામાં રહે છે તે અમલદારને **આ**સિસ્ટન્ટ કલેકટર કે ડેપ્યુટિ કલેકટર કહે છે.

સબડિવિઝનના પેટા વિભાગને **તાલૂકો** કહે છે; તાલૂકાના મુખ્ય અમલદારને **મુખ્ત્યારકાર** એટલે **મા**મલતદાર કહે છે.

પ્રાંતમાંનો જે મુલક દેશી રજવાડાની સત્તા હેઠળ હોય તેને **સંસ્થાન** કહે છે. સંસ્થાનની ખંડણી વસુલ કરનાર તથા સરકારી રાજ્યકારભાર સંબંધી લખાણ ચલાવનાર અધિકારીને **પોલિટિકલ એજંટ** કહે છે.

સિંધ પ્રાંતના મુખ્ય ૬ ભાગ કરેલા છે તેઓનાં નામ.

૧ ઉત્તર સરહદ જિલ્લો,
૨ શિકારપુર જિલ્લો
૩ કુરાચી જિલ્લો.
૪ હૈદ્રાબાદ જિલ્લો.
૫ થરપારકર જિલ્લો.
૬ ખૈરપુર સંસ્થાન.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં આ જિલ્લા નીચે દર્શાવેલી રીતે સમાયલા છે.

ઉત્તરે ઉત્તર સરહદ જિલ્લો, એની દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો. શિકારપુર જિલ્લાની નૈઋત્ય કોણે કુરાચી જિલ્લો. મધ્યમાં હૈદ્રાબાદ જિલ્લો, એની પૂર્વે ખૈરપુરનું દેશી રાજ્ય તથા ખૈરપુરની દક્ષિણે થરપારકર જિલ્લો છે.

પર્વતો.

ઘણા ઊંચા અને લાંબા ગએલા ટેકરાઓને **પર્વત** કહે છે; થોડા ઊંચાને **ટેકરીઓ**, જબલ કે ડુંગર કહે છે. જે પર્વતના મથાળામાંથી ધૂમાડો, રાખ અને ઊનો રસ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે તેને **જ્વાળામુખી** કહે છે.

સિંધના પર્વતો.

ખીરથર, કુરૂ અને પબ, સિંધ અને બલૂચિસ્તાનની વચ્ચે છે; એ ત્રણેને એકઠા કરીને હાલાર પર્વત

કહે છે. પબ પર્વતની કેટલીક શાખાઓ કરાચી જિલ્લામાં આવેલી છે. એ ભાગને **કોહીસ્તાન*** કહે છે કોહીસ્તાન કરાચી જિલ્લાના ચોથા ભાગમાં છે.

ખીરથર પર્વતની એક શાખા કરાચી જિલ્લામાં છે એને **ભગોટોડો** કે **લક્કી** પર્વત કહે છે. લક્કી પર્વત સેવણની નજદીક છે, ત્યાં ઊના પાણીનું ઝરણુ છે, તેને **ધારાતીર્થ** કહે છે. ત્યાં દરવર્ષે જાત્રાનો મેળો ભરાય છે. ખીરથર પર્વતનું બીજું શિખર કલાતના ઇલાકામાં લાડકાણાની પાસે છે તેને **દારહ્યારો** પર્વત કહે છે. આ દારહ્યારા પર્વત ઉપર કૂતરાની ઘોર છે. એ ઘોર બાબત એમ વાત ચાલે છે કે આગળના વખતમાં કોઇ મુસાફર પોતાના કૂતરા સાથે આ પર્વતપરથી જતો હતો. પણ તે રસ્તો ચૂકી જવાથી ભૂલો પડયો અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. આ ખબર તેનાં સગાંવહાલાંને જણાવવા માટે કૂતરો ગયો અને તે બધાંને પકડીને ધણીના મુડદા પાસે લઇ આવ્યો. આ નિમકહલાલ પ્રાણીએ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવીને તુર્તજ પોતાના વ્હાલા ધણીના વિયોગમાં તેના મુડદા પાસે પ્રાણ છોડયો. એ કૂતરાની એવી નિમકહલાલી જોઇને તે મુસાફરનાં સગાંવહાલાંઓએ બન્નેની ત્યાં કબર ચણાવી, ને તે સ્થળને કૂતરાની ઘોર એવું નામ આપ્યું. જે અદ્યાપિ પર્યંત કાયમ છે. આ સ્થળની હવા ઊનાળામાં બહુ ખુશ્નુમાં રહે છે, તેથી ઇંગ્રેજો વગેરે બીજા અમલદારો ત્યાં હવા ખાવા જાય છે.

---

* કોહીસ્તાન એટલે ટેકરાવાળો મૂલક.

ઠઠ્ઠા નજદીક મકલી ટેકરી છે. તેના પર લાખો કબરો અને મસ્જીદો છે. તે દિનપ્રતિદિન પડી જતી જાય છે અને ઓછી થતી જાય છે એને સવાલાખ પીરોની કુબરોવાળી મકલી ટેકરી કહે છે.

એ સિવાય મોહન, કુર્ટા, કામ્બો, સરજાન અને કાળીટેકરી (કારો ટકર) હાલા પર્વતમાંથી નીકળી કરાચી જિલ્લા સુધી આવેલા છે.

હૈદ્રાબાદની નજદીક ગંજોટકર નામે ડુંગર છે.

શિકારપુરની નજદીક સખ્ખર, બખ્ખર અને રોરીની ટેકરીઓ છે તેના ઉપર એ શહેરો વસેલાં છે.

રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા.

રેતીના ઢગલા રોરીડિવિઝન, ખૈરપુરસંસ્થાન અને થરપારકર જિલ્લામાં છે તેને ભિટું (રેતીના ટેકરા) કહે છે.

નદી.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગામાં થઇ સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે. જે જગાએથી નદી નીકળે છે તે જગાને તેનું મૂળ અને જ્યાં સમુદ્રને મળે છે તે જગાને તેનું મુખ કહે છે.

સરોવર.

જમીનથી વીંટાયલા પાણીના ભાગને સરોવર કહે છે. સિંધમાં તેને ઢંઢ કહે છે.

સિંધ પ્રાંતની નદીઓ.

સિંધુ નદી—હિમાલય* પર્વતના માન સરોવરમાંથી નીકળી કાબૂલ નદી અને પંજાબની પાંચ નદીઓ સાથે મળી ૧૮૦૦ માઇલ વહી અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. સિંધમાં એ નદીની લંબાઇ મિઠનકોટથી કેટીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે ત્યાં સુધી ૬૦૦ માઇલછે આ નદીમાં પાણી હમેશાં રહે છે. ઊનાળામાં જ્યારે ઘણો તાપ પડેછે, ત્યારે હિમાલય પર્વતના મથાળા ઉપરનો બરફ ગરમીથી ઓગળે છે, અને એ પાણીનો માનસરોવરમાં ઘણો વધારો થઈ જવાથી સિંધુ નદીમાં તે વખતે રેલ આવે છે. ચોમાસામાં પંજાબ વગેરે ઉત્તર તરફના મુલકોમાં એટલે જે દેશોમાં થઇને સિંધુ નદી વહેતી વહેતી સિંધમાં આવે છે તે દેશોમાં વરસાદ થવાથી પણ સિંધુ નદીમાં પૂર ચડે છે. એ નદીની પહોળાઇ સિંધ દેશમાં ઘણેક ઠેકાણે તો એક માઈલ છે. પણ એવું કોઇ પણ ઠેકાણું નથી કે જ્યાં તેની પહોળાઇ અર્ધા માઈલ કરતાં ઓછી હોય. આ સિંધુ નદી ઉપરથી આ પ્રાંતનું નામ સિંધ પાડયું છે. સિંધુ એટલે દરિઓ. આ પ્રાંતમાં વરસાદ બહુજ થોડો પડે છે, પરંતુ સિંધુ નદીના ફાંટા અને નહેરો આખા દેશમાં પ્રસરેલા હોવાથી જ્યારે સિંધુમાં પૂર ચડેછે ત્યારે તમામ સ્થળે તે વાટે

*હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત જાણે એક મોટા કોટની પેઠે આવી રહેલો છે. પૃથ્વી ઉપર એ સર્વથી ઊંચો પર્વત છે, અને તેને મથાળે સદા બરફ રહે છે. આ ઉપરથી તેને હિમાલય પર્વત કહે છે. હિમ=બરફ+આલય=સ્થળ-જગા.હિમાલય=બરફની જગા

પાણી ફેલાઇ જાય છે; ને દેશ આબાદ થઇ ઘણો પાક નીપજે છે. આ નદીમાં બહુ રેલ આવવાથી કોઇક વખતે નુકસાન પણ થાય છે. પરંતુ હાલમાં સરકારે તેવા ભાગો ઉપર મજબૂત બંધ બાંધી મૂકયા છે તેથી નુકસાન થતું નથી.

એ નદી ઉપર આવેલાં શહેરો.

સખ્ખર, બખ્ખર, રોરી, દાદુ, સેવાન, માઝીંદા, કોટ્રી, ગીધુબંદર, ઝરખ, ઠઠ્ઠા, શાહાબંદર, કેટીબંદર અને ઘોડાબારી વગેરે.

હબ નદી—એ પશ્ચિમ સરહદવાળા પર્વતોમાંથી નીકળી ૧૨૦ માઇલ વહી રાસલમારી આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે.

ચોમાસાના વરસાદથીજ માત્ર વહેતી નદીઓ.

નદીગાજ.—કરાચી અને શિકારપુર જિલ્લાની પશ્ચિમે ખીરથર પર્વતમાંથી નીકળી ફુલજી આગળ પશ્ચિમનાળાને મળે છે.

બારન નદી.—ખીરથર પર્વતમાંથી નીકળી ૯૦ માઇલ વહી કોટ્રી આગળ સિંધુ નદીને મળે છે.

મલીર નદી.—કોહીસ્તાનમાંથી નીકળી કરાચીની નજદીક ગિસ્રી આગળ સમુદ્રને મળે છે.

મોહન નદી.—રનીકોટમાંથી નીકળી સનગામની પાસે સિંધુ નદીને મળે છે.

આ નદીમાં ચોમાસામાં વરસાદ પડવાથી ઓચિંતુ પાણી આવવાને લીધે ઘણું નુકસાન થાય છે. કોઇ કોઇ વેળા તો માણુસો, ઢોરો વગેરે તણાઇ જાય છે.

સિંધુ નદીનાં નાળાં અને નહેરો*

બેગારી નહેર.—ઉત્તર સરહદ અને શિકારપુર જિલ્લાની વચ્ચે છે.

સિંધ નહેર.—શિકારપુર આગળ છે.

સખ્ખર નહેર.—સખ્ખર પાસે છે.

ઊભરંધો નાળો. (પૂર્વ નાળું)—સખ્ખર શહેરની પેલી બાજુએથી નીકળી ખૈરપુર સંસ્થાનમાંથી વહીને થરપારકર જિલ્લામાં જાય છે. એમાંથી મીરનહેર અને મીઠરાઉ નહેર વગેરે નીકળે છે. એ નાળામાં ઘણાં સરોવરો છે, તેમાં મુખ્ય મખીની ઢંઢ છે. એ સરોવરમાંથી મીઠરાઉ નહેર નીકળે છે.

જમરાઉ નહેર—એ શિકારપુર જિલ્લામાંથી થરપારકર તરફ જાય છે.

ગાર નહેર.—શિકારપુર જિલ્લામાં છે. તેની ઉપર લાડકાણા શહેર છે.

પશ્ચિમ નાળું.—લાડકાણા અને મેહર ડિવિઝનમાંથી વહી સેવણ આગળ મંછર સરોવરમાં પડે છે.

અરલ નહેર—સેવણ આગળ છે.

નવલખી નહેર—હૈદ્રાબાદ જિલ્લામાં છે. એ જૂનામાં જૂની નહેર છે.

કુલેલી નહેર—હૈદ્રાબાદની પૂર્વમાં છે. તેમાં નાની નાની આગબોટો પૂર આવવાની મોસમમાં ચાલે છે.

---

* નદીના આડા અવળા ફાંટા કુદરતી રીતે પ્રસરેલા હોય તેને નાળાં કહે છે, અને નદામાંથી જે પ્રવાહ બીજે રસ્તે વાળીને દૂર લઇ જવામાં આવ્યો હોય તેને નહેર કહે છે. નહેરને સિંધીમાં વાહાય કહે છે.

પીંજારી નહેર, ભગાર નહેર, સતા નહેર, કુલરી નહેર અને હુજામરો વગેરે કરાચી જિલ્લામાં છે.

સિંધનાં સરોવર.

મંછર—સિંધમાં મોટામાં મોટું સરોવર આ છે. તેને **મંછર**ની ઢંઢ કહે છે. તેમાં પશ્ચિમનાળું અને અરલ નહેર સંધાય છે. એ સરોવરની લંબાઇ ચોમાસામાં ૨૦ માઇલ જેટલી થાય છે. પણ પાછળથી તેનું અર્ધ પણ મુશ્કેલીથી રહે છે. તેમાં માછલાં અને સુશોભિત પક્ષીઓ ઘણાં છે.

કુંજોર અને સોનારી ઢંઢ—નગરઠઠ્ઠા અને ઝરખની વચ્ચે છે.

હાલેજી ઢંઢ—કરાચી જિલ્લામાં ગુની ગામની ઉત્તરે છે.

સુમરી ઢંઢ—થરપારકર જિલ્લામાં ઉમરકોટની પશ્ચિમે છે.

મખીની ઢંઢ—સાંઘડની પૂર્વે છે.

બેટ.

જમીનનો જે ભાગ ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાયલો હોય તેને બેટ કહે છે.

સિંધના બેટો.

બખ્ખર અને **સાદબેલો**—એ બે બેટો સિંધુ નદીમાં સખ્ખર શિકારપુરની પાસે છે.

મનોરા—કરાચી પાસે સમુદ્રમાં છે.

ભૂશિર.

જમીનની અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગઇ હોય તેને ભૂશિર કહે છે. સિંધમાં **માંઝ** નામે ભૂશિર છે.

સિંધનાં મોટાં શહેરો.

કરાચી, ઠઠ્ઠા, **સેવણ**, કોટ્રી, **માઝીંદા**, **દાદુ**, **કેટી-બંદર**, **શાહાબંદર**, અને ઝુરખ એ કરાચી જિલ્લામાં છે.

હૈદ્રાબાદ, **નોશેરા**, હાલા, ટંડામહમદખાન, ટંડો બાગા, ટંડોઅલાયાર અને કુંડિઆરો એ હૈદ્રાબાદ જિલ્લામાં છે.

ઉમરકોટ, **સાંઘડ**, **મીઠી**, છાછરો ને નગરપારકર એ થરપારકર જિલ્લામાં છે.

શિકારપુર, સખ્ખર, રોરી, લાડકાણા, **મેહર**, ઉબાવરો અને ઘોટકી વગેરે શિકારપુર જિલ્લામાં છે.

જેકબાબાદ, કશમોર, વગેરે ઉત્તર સરહદમાં છે.

ખૈરપુર, ગંબટરાણીપુર, ટંડોમસ્તીખાનનો વગેરે ખૈરપુર સંસ્થાનમાં છે.

મુખ્ય મુખ્ય રેલ્વે સ્ટેશનો.

નૉર્થ વૅસ્ટર્ન રેલ્વેનાં.

૧. **કરાચી**—એ નૉર્થ વૅસ્ટર્ન રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન છે. કરાચીમાં ૧ સીટીનું અને ૨ કેન્ટોન્મેન્ટનું એમ બે સ્ટેશનો ઉતારૂઓની જવા આવવાની સગવડ માટે છે. એ બન્ને સ્ટેશનો ઘણીજ સરસ બાંધણીવાળાં અને સુશોભીત છે. કેન્ટોન્મેન્ટના સ્ટેશન આગળ રેલ્વે વર્કશૉપ છે. એ કારખાનામાં હજારો માણસો દરરોજ

કામકાજ કરે છે. ગાડીઓ બનાવવાની, રંગવાની, ભાગ્યું તૂટયું સમારવાની વગેરે અનેક જાતની કારીગરી ઉપર તેમનું અહીં ગુજરાન ચાલે છે. ડિસ્ટ્રિક્ટ ટ્રૅફિકસુપરિન્ટૅન્ડૅન્ટની ઑફીસ પણ કરાચીમાં છે. બન્ને સ્ટેશનો ઉપર રીફ્રૅશમૅન્ટ રૂમ છે.

૨. **જાંગશાહી**:—આ સ્ટેશન ઉપર રીફ્રૅશમૅન્ટ રૂમ રાખેલો છે. અને એ સ્ટેશનથી નગરઠઠ્ઠા તરફ જવાનો માર્ગ શરૂ થાય છે. એ માર્ગ પાકો (સડકનો) છે. અહીંથી નગરઠઠ્ઠા આશરે ૧૩ માઇલ દૂર છે.

૩. **જમપીર**:—એ સ્ટેશનથી અર્ધો માઇલ દૂર, એક પ્રાચીન શિવાલય, ટેકરી ઉપર છે. ત્યાં ઊના પાણીનું ઝરણ છે. આ ઝરણનું પાણી ત્યાંને ત્યાંજ સમાઇ જાય છે. અહીં હિંદુ લોકો મુએલાંની ક્રિયા કરવા તથા દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત કરવા આવે છે. આ શિવાલયને હેમેશ્વર મહાદેવનું દે'રૂં કહે છે.

૪. **કોટ્રી**:—એ મોટું જંકશન છે. અહીંથી રેલ્વે બે તરફ ફંટાય છે. એક ફાંટો સિંધુને પશ્ચિમ કિનારે ચાલ્યો જાય છે, અને સખ્ખર થઇ ઉત્તરમાં પંજાબ તરફ જાય છે. બીજો ફાંટો સિંધુ નદીનો પૂલ ઓળંગી હૈદ્રાબાદ થઇને એ નદીને પૂર્વ કિનારે ચાલ્યો જાય છે, ને રોરીએ પહોંચે છે.

૫. **લક્કી**:—એ સ્ટેશનથી ૨ માઇલ દૂર ધારા તીર્થ નામે હિંદુઓનું યાત્રાનું ઠેકાણું છે. ત્યાં ઊના પાણીનું ઝરણ છે.

૬. **રૂક:**—એ મોટું જંકશન છે. અહીંથી રેલ્વેનો એક ફાંટો એમને એમ સખ્ખર તરફ જાય છે; અને બીજો ફાંટો **શિકારપુર** અને **જે**કબાબાદ થઇને કુવેટા તરફ જાય છે. એ સ્ટેશન ઉપર **રી**ફ્રેશમૅન્ટરૂમ રાખેલ છે.

૭. **સખ્ખર:**—આ સ્ટેશન સિંધુ નદીના ડાબા કિનારા ઉપર છે. એના સામા કિનારા ઉપર **રોરી** સ્ટેશન છે. સખ્ખર અને રોરીની વચ્ચે સિંધુ નદીમાં **બ**ખ્ખર નામે બેટ છે. એ બેટ ઉપર થઇને એક જબરો પૂલ રેલ્વેવાળાઓએ બાંધ્યો છે. તે બહુ જોવા લાયક છે એને **લે**ન્સડાઉનબ્રીજ કહે છે. સખ્ખરથી ઉપડેલી ટ્રેન આ પૂલ ઉપર થઈને રોરી પંહોંચ્યા બાદ ઇશાનકોણ તરફ મરડાઇને પંજાબ ભણી જાય છે.

કોટ્રી રોહરી રેલવેનાં.

૧. **હૈદ્રાબાદ:**—એ જંકશન છે. અહીંથી એક ફાંટો ઉત્તર તરફ **રોરી** ભણી અને બીજો ફાંટો પૂર્વ તરફ **થર**પારકરમાં **ટ**ન્ડાઅલાયાર અને **મીર**પૂરખાસ ભણી થઇને **સાદી**પલી જાય છે. સાદીપલીથી મારવાડને માર્ગે રેલ્વે **મું**બઇ તરફ જાય છે.

૨. **ઉદેરાલાલ:**—હિંદુઓની તીર્થની જગા છે. અહીં દર વરસે ચૈત્ર શુદી બીજનો મેળો ભરાય છે, તેમાં લાખો રૂપીઆનો માલ વેચાય છે.

૩. **ટન્ડાઆદમ:**—એ સારી વેપારની જગા છે. ત્યાંથી હાલા અને કંડીઆરા થઇ રેલ્વે રોરી જાય છે.

રાજ્યરીતિ.

સિંધ પ્રાંતના ઉપરી અમલદારને **ક**મીશનર સાહેબ

કહે છે. તેના હાથ તળે દરેક જિલ્લાના કુલેકટરો અને ડેપ્યુટી કુમીશનરો છે.

દરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર ચલાવનાર અમલદાર કલેકટર કે ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટ સાહેબ કહેવાય છે. તે જમાબંધી વસૂલ કરે છે, ખર્ચ થાય છે તે આપે છે અને મુલ્કી, ફોજદારી તથા લોકોપયોગી દરેક કામ ઉપર નીઘા રાખે છે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે ત્રણ ચાર આસિસ્ટન્ટ કલેકટરો કે ડેપ્યુટી કલેકટરો, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપ્યુટી કલેકટર અને એક હજુર ડેપ્યુટી કલેકટર હોય છે.

આસિસ્ટન્ટ કલેકટરો કે ડેપ્યુટી કલેકટરોને જિલ્લાના વિભાગો (સબડિવિઝનો) ની દેખરેખ સોંપેલી હોય છે. અને હજુર ડેપ્યુટી કલેકટર જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજોરી વગેરેનું કામકાજ કરે છે.

આસિસ્ટન્ટ કલેકટરોના હાથ નીચે તાલૂકાઓની દેખરેખ રાખવા માટે મુખ્ત્યારકાર એટલે મામલતદાર રાખવામાં આવેલા છે. તેઓ જમાબંધી વગેરેનાં કામ બજાવે છે. ઉપર કહેલા તમામ અમલદારો માજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ બજાવે છે.

તે ઉપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડૅન્ટ, ઇજિનીયર અને માપણી ખાતાના અમલદારો (રેવન્યુ સરવે ઑફીસર), કલેકટરો અને માજિસ્ટ્રેટોને સહાય કરે છે.

પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડૅન્ટ અને તેનાં માણસો ખુન કરનારા, ચોર, વાટપાડુ, ધાડ પાડનારા વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સારૂ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરે છે. દરેક તાલૂકા-

આંની મુખ્ત્યારકારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડૅન્ટ તરફથી ફોજદાર રહે છે.

રસ્તા બાંધવાનું, નહેરો ખોદવાનું, તળાવ ખોદવાનું ધર્મશાળા બાંધવાનું વગેરે સરકારી બાંધકામનું ખાતુ ઈંજિનીયર સાહેબના હાથ તળે હોય છે. મહેસૂલી ખાતાના અમલદારો (રેવન્યુ સરવે ઑફિસર) દરેક જમીનદારને કેટલી વીઘોટી (ઢલ) ભરવાની છે, તે ઠરાવી આપે છે.

જિલ્લાને માટે એક ડિસ્ટ્રિકટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોય છે. ખુન કરનારા, ધાડ પાડનારા વગેરે ભારે ગુન્હા કરનારાઓને માજિસ્ટ્રેટે મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઇન્સાફ કરે છે. જંગમ મિલ્કત સંબંધી ફર્યાદ (દિવાની દાવા) પણ એ સાંભળે છે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટ જડજ અને સબૉર્ડિનેટ જડજ પણ રાખેલા હોય છે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉઝ કોર્ટ છે. તેના જડજો નાની રકમના દિવાની કજીઆ ચૂકવે છે. તેના ફેસલા ઉપર અપીલ થતી નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું સિંધની સદર કોર્ટના જડજના તાબામાં છે અને તે કરાચીમાં રહે છે.

દરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરો તથા ગરીબોની દવા કરવાને મોટા ડાકટરો (સિવિલ સરજન) રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉસ્પિટલમાં રાખી દવા કરે છે. જિલ્લાના મોટા તાલૂકામાં એજ પ્રમાણે દવાખાનાં ઉઘાડયાં છે, તેમાં આસિસ્ટન્ટ સરજનો કે હૉસ્પિટલ આસિસ્ટન્ટો દવા આપે છે.

શહેરો તથા કસ્બાઓને ચોખ્ખાં રાખવા માટે તથા રાત્રે રસ્તાઓ પર દીવા કરવા માટે મ્યુનિસિપાલ કમીટીઓ ઠરાવી છે. ગામડાંઓમાં ઉપલાં કામોના બંદોબસ્ત માટે લોકલબોર્ડો છે. લોકલબોર્ડની પેદાશને લોકલ ફંડ કહે છે. કરાચી, હૈદ્રાબાદ, શિકારપુર અને સખ્ખરમાં મોટી મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે. અને દરેક જિલ્લા માટે એક એક મોટી લોકલ બોર્ડ છે.

કેળવણી ખાતાનો મોટો અમલદાર એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર છે. તેના હાથ તળે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટરો અને આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરો વગેરે છે. મોટાં શહેરોમાં ઇંગ્રેજી અને સિંધી વગેરે નિશાળો છે. નાંનાં ગામોમાં સિંધી નિશાળો છે. શિક્ષક થવા માટે હૈદ્રાબાદમાં બે વિદ્યાલય છે. ૧. મેલટ્રેનિંગ કૉલેજ. અને ૨. ફિમેલટ્રેનિંગ કૉલેજ. એ સિવાય ત્યાં એગ્રીકલ્ચર સ્કૂલ (ખેતીવાડીની નિશાળ) અને મેડીકલ સ્કૂલ (વૈદક સંબંધી જ્ઞાન આપનારી શાળા) પણ છે. મેડીકલ સ્કૂલમાં શીખીને પાસ થએલાઓને હૉસ્પિટલ આસિસ્ટન્ટની જગા મળે છે. કરાચીમાં ઇજિનીયરીંગ અને ઊંચી કેળવણી લેવાનું વિદ્યાલય છે તેને દયારામ જેઠુમલ કૉલેજ કહે છે. મુસલમાનો માટે મદ્રસા છે. દરેક જિલ્લામાં ઇંગ્રેજી હાઇ સ્કૂલો છે. અને હાલમાં હુનરી સ્કૂલો પણ ઠેકાણે ઠેકાણે ઉઘડતી જાય છે.

પાક ખેતી.

આ પ્રાંતમાં બે પાક થાય છે. ૧. ખરીફ, ૨. રવી ખરીફ પાક નદીમાં રેલ આવતી વખતે વવાય છે. અને

કાર્તિક માસમાં તૈયાર થાય છે. રવી પાકની રોપણી પાણી ઉતરતી વખતે થાય છે ને ચૈત્ર મહિનામાં તૈયાર થાય છે. પહેલા પાકમાં જુવાર, બાજરી, ચોખા, તલ, તેલીયાંબીયાં કપાસ વગેરે થાય છે; અને બીજામાં ઘઊં, જવ, ચણા, મટર, મગ તથા બીજા કઠોળ વગેરે થાય છે.

સિંધમાં પાક નીપજાવવાની જમીન ૩ પ્રકારની છે.

૧લી—જે જમીનને રેંટીઆ વતી પાણી આપે છે તે ચરખી

૨જી—જે જમીનને નહેરોની વાટે પાણી આપે છે તેને સેલાબી (ઢોળાણવાળી) જમીન કહે છે. આ જમીનમાં ખર્ચ બહુ કમતી થાય છે. એથી પાક ઘણું ખરૂં આ જમીનમાં થાય છે.

૩જી—જે જમીન પાણી ઘણું ચડે તોજ પોતાની મેળે પલળી રહે અને તર થાય; પણ પૂર કમતી હોવાથી ઊંચાણમાં પાણી ચડી શકે નહિ તેવે વખતે જેને રેંટીઆ વતી પાણી આપવું પડે, તેને મોકી કહે છે.

જમીદારો સરકારી ઢલ (વેરો) આપેછે પણ જાગીરદારો આપતા નથી.

ખેતી ઘણે ઠેકાણે હારી લોકો કરે છે; અને કેટલેક ઠેકાણે જમીદારો પોતેજ ખેતી કરે છે.

હારી લોકોના બે વર્ગ છે (૧) મારોટી એટલે વંશપરંપરાથી ચાલતા વારસા મુજબ ખેતી કરનારા અને (૨) વગરમારોટી એટલે વારસાના હક્ક વગરના.

મારોટી વર્ગના હારી લોકો પાસેથી જમીદારો પોતાનો હિસ્સો અને સરકારી ઢલજ માત્ર લે છે. તે સિવાય બીજી કંઇ પણ અખ્ત્યારી વાપરી શકતા નથી. પણ

બગરમારોટીના વર્ગના હારી લોકોને તો જમીદાર કોઇ પણ વખતે કાઢી શકે છે.

વેપાર.

ઇંગ્રેજોના આવવા અગાઉ આ પ્રાંતનો બીજા દેશો સાથે ૧૨લાખ રૂપીઆનો વેપાર ચાલતો હતો પણ ઇંગ્રેજોના આવવા પછી આગગાડીઓ, આગબોટો અને વહાણો વગેરેની આવજા ઘણી વધવાથી, રસ્તાઓની સગવડ હોવાથી, તેમજ પોલીસની સંભાળ અને ટપાલ તથા તાર ખાતાંઓને લીધે વેપારમાં ઘણોજ વધારો થઇ એ રકમ ૧૨કરોડ સુધી પહોંચી છે.

આમદાની.

કાપડ, સોનું, લોઢું, તાંબુ વગેરે ધાતુઓ, તથા કાગળ, રબર, કટલરી (છરી કાંટા વગેરે સામાન), ચિનાઇ વાસણ, દારૂ (મદિરા), કેરોસીન તેલ, ખાંડ વગેરે ઘણો સામાન વિલાયતથી તેમજ બહાર દેશાવરથી આવે છે.

રવાનગી.

કપાસ, ઊન, ચામડાં, ઘઉં, તેલીયાં બીયાં વગેરે અનાજ તથા હાડકાં, ચીંથરાં વગેરે ઘણો માલ બહાર દેશાવર ખાતે જાય છે.

સરકારને પેદાશ.

સરકારને પેદાશના મુખ્ય રસ્તા—

૧ જમીનનો કર.

૨ કુસ્ટમડયુટી એટલે માલની આવક પરની જકાત

૩ નિસાવાળી જણુસો ઉપરનું મહેસુલ.

૪ મીઠાનો કર.
૫ ઇનકમ ટૅકસ એટલે વાર્ષિક આવક ઉપરનો કર.
આ બધાની પેદાશ એક કરોડ રૂપીઆની છે.

કારખાનાં.

ચીજો બનાવવાનું કામ હમણાં સિંધમાં ઓછું થતું જાય છે. કારણ કે સારી ચીજો વિલાયતથી સંચામાં બનીને આવે છે, અને તે સોંઘી મળે છે; પણ સાધારણ માલ જે દરરોજના ખપનો અહીં બને છે તે થોડો સારો છે. નગરઠઠ્ઠામાં ગરબીઓ, સુસીઓ, રંગેલા ચારસાઓ ને લુંગીઓ થાય છે.

હૈદ્રાબાદમાં સંઘાડાનું કામ, ભરતનું કામ ને કસબનું કામ સારૂં થાય છે.

હાલામાં ગંજ એટલે લાકડાની રંગબેરંગી ડાબલીઓ અને કાસીનું (મીનાકારીનું) કામ સારૂં થાય છે.

બીબાંવતી છાપવાનાં કારખાનાં, ને કપાસ લોઢવાના તથા ગાંસડીઓ બાંધવાના સાંચા, પણ સિંધમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ફેલાતા જાય છે.

કરાચીં જિલ્લો.

આ જિલ્લો સિંધનો દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો ભાગ છે. તેની લંબાઈ નદી ગાજથી અરબી સમુદ્ર સુધી છે; અને પહોળાઇ હાલાર પર્વતથી સિંધુ નદી સુધી છે. પણ લાડનો ભાગ સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફ પણ ગયો છે.

સીમા અને વિસ્તાર વગેરે.

ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને હૈદ્રાબાદ જિલ્લો, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને પશ્ચિમે

બલૂચિસ્તાન અને લસબેલાનો મુલક છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૩૦૩ ચોરસ માઇલ અને વસ્તી ૬૦૭૪૩૯ માણસની છે. આ જિલ્લાનો પશ્ચિમભાગ બહુ ટેકરાવાળો છે તેનું નામ કોહીસ્તાન છે. એમાં થોડો વરસાદ આવે છે ને બાકીનો સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ છે. એમાં સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી એ ખરીફ પાકમાં મુખ્ય છે. રવીપાકમાં ઘઉં, દીવેલી, બીયાં, કઠોળ અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર જુવાર અને બાજરી કરાચીથી મુંબઇ ઈલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢે છે. અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીયાં ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવે છે.

આ જિલ્લાનો મોટો રેવન્યુ અમલદાર કે ડિસ્ટ્રિકટ માજિસ્ટ્રેટ કલેકટર સાહેબ છે. તેની મુખ્ય જગા કરાચી છે. પણ ઠંડીની મોસમમાં બહાર જિલ્લામાં ફરીને કામ-કાજ કરે છે.

સબડિવિઝનોને માટે ૪ ડેપ્યુટી કલેકટરો કે આસિ-સ્ટન્ટ કલેકટરો અને એક હજુર ડેપ્યુટી કલેકટર ખજાનાને માટે રહે છે. ડેપ્યુટી કલેકટરોના તાબામાં તાલૂકાઓની દેખરેખ રાખવા માટે કુલ ૧૩ મુખ્ત્યારકાર રાખવામાં આવેલા છે.

આ જિલ્લાના ૫ સબડિવિઝન પાડેલા છે અને તેમાં બધા મળીને ૧૪ તાલૂકા છે. એમાં બધાં મળીને ૮૧૬ ગામ તથા ૧૯૦ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૪૯૦૩ વિદ્યાર્થી ભણે છે.

સબડિવિઝનનાં નામ.

૧ કરાચી, ૨ ઝરખ, ૩ સેવણ, ૪ શાહાબંદર અને ૫ કોહીસ્તાન.

૧ કરાચી સબડિવિઝન.

એમાં માત્ર કરાચી તાલૂકો છે.

વિશેષ હકીકત—આ ડિવિઝનમાં કરાચી શહેર સિંધની રાજ્યગાદીની જગા તથા મુખ્ય બંદર છે. એ શહેરની વસ્તી ૧૧૫૪૦૭ માણસની છે.

બંદરની સંભાળ માટે પૉર્ટટ્રસ્ટ નામે એક મંડળી છે. તેઓએ એ ખાડીનું કામ એવું બનાવ્યું છે કે દરેક મોસમે તેમાં વહાણો તથા આગબોટો વગેરે સહીસલામત રહી શકેછે, અને આવજા કરી શકેછે. તેથી અહીં મોટી મોટી આગબોટો માલ ભરીને આવેછે અને બંદરને કાંઠેજ ઊભી રહી શકે તેવી સગવડ હોવાથી ને માલ ઉતારવા તથા ચડાવવા માટે વરાળયંત્ર ને વીજળીની રોશનાઈ હોવાથી બહુજ સહેલાઇથી રાત દિવસ કામ લઇ શકાયછે. આ બધાની પેદાશ પૉર્ટટ્રસ્ટને મળેછે.

અહીં યુરોપી વેપારીઓની મોટી મોટી વખારો, કારખાનાં તથા ટ્રામવે વગેરે છે. અને નાર્થ વૅસ્ટર્ન રેલ્વેનાં બે મોટાં સ્ટેશનો છે. ૧ કૅન્ટોન્મૅન્ટનું સ્ટેશન અને ૨ સીટીનું સ્ટેશન. એ બન્ને સ્ટેશન ઉપર ઇમારત બહુ સારી બાંધેલ છે. કૅન્ટોન્મૅન્ટના સ્ટેશન આગળ મોટી રેલ્વે વર્કશૉપ છે. આગળના નામદાર

કમીશનર ફ્રિયર સાહેબની યાદગીરી માટે બંધાએલ ફ્રિયરહૉલ જોવા લાયક છે. ત્યાં દર શનીવારે સાંજે ઇંગ્રેજી બેન્ડ (વાજા) વાગે છે. એ સિવાય લેડી ડફ્રીન હૉસ્પિટલ, સિવિલ હૉસ્પિટલ, ઇંગ્રેજી હાઇ સ્કૂલ, મદ્રસા, મૅરિવેધર ટાવર, ડિસ્ટ્રિક્ટકોર્ટ, સદર કોર્ટ, તાર ઑફીસ, ખ્રિસ્તી દેવળો, અને દયારામ જેઠુમલ સિંધ કૉલેજ વગેરે જોવા લાયક મકાનો ઘણાં છે. આ કૉલેજની લગો લગના મકાનમાં પ્રદર્શન હૉલ ખુલ્લો મૂકેલો છે, તેને ભૂતખાનું કહેછે. એ ઉપરાંત સરકારી બગીચો બહુ જોવા લાયક છે. તેમાં જાત જાતનાં જનાવરો અને વનસ્પતિ પ્રદર્શન માટે રાખેલ છે. આ સિવાય ઘણાક બંગલા અને જગાઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નળનું પાણી મળતું હોવાથી સુશોભીત બગીચાઓ શોભી રહ્યા છે. કરાચીથી દૂર સાત ગાઉ ઉપર મલીર છે. ત્યાં મોટા મોટા કૂવા ખોદાવેલા છે. તેનું પાણી નળની વાટે કરાચીમાં આવે છે. એ જગા એટલી ઊંચી છે કે વરાળ યંત્રની મદદ વગર શહેરમાં ત્રણ મજલા સુધી પાણી ઊંચું ચડી શકે છે. આ પાણી આવવાથી કરાચીમાં જે મીઠા પાણીની તંગાસ પડતી હતી તે દૂર થઇ છે. અને વનસ્પતિ ઘણી વધી છે. મલીરમાં પણ ફૂલ ફળાદિ બહુ થાયછે. કરાચીની નજદીક આવેલા મનોરા બેટ પર લાઇટ હાઉસ (દીવાદાંડી) છે. શહેરથી ૬ માઇલ દૂર મગરપીરમાં ઊના પાણીનાં ઝરણ તથા મગરો છે. મહારીપુર નામે જગા કરાચીથી થોડે છેટે છે. ત્યાં સરકારી માણસો મીઠું પકવે છે. તે મીઠું આખા સિંધમાં વપરાય છે.

૨ ઝરખ ડિવિઝન.

એમાં ૩ તાલૂકા છે. ૧ **નગરઠઠ્ઠા**, ૨ **ઘોડાબારી** અને ૩ **મીરપુર સાકરો**.

વિશેષ હકીકત—આ ડિવિઝનમાં ઠઠ્ઠા ઘણું પ્રાચીન શહેર છે. તેમાં મોટી **જુમા** મસ્જિદ એકસો ગુંજ (કુબા-ઘુમટ) વાળી છે. તેની પાસે આવેલી **મકલી** નામે ટેકરી ઉપર સવા લાખ પીરોની કબરો વાળું મોટું કબરસ્તાન છે; અને **મિરઝાં ઇસાની રાંક** વગેરે મોટી મોટી મસ્જિદો છે. તેનું નકસી કામ બહુ સરસ છે, પણ હાલમાં તેની મરામત ન હોવાથી જીર્ણ થતું જાયછે. એ શહેરની બાજુમાં **કુલાકોટ** નામે એક પુરાતન શહેરનું ખંડિયેર છે. અને ત્યાં એજ નામનું મોટું સરોવર છે. એ શહેરમાં રેશમી લુંગીઓ, ગરબીઓ, અજરકો કે મુસલમાની ચાદરો અને રંગેલા ચારસાઓ વગેરેનું કામ થાયછે.

૩ સેવણ ડિવિઝન.

એમાં ૫ તાલૂકા છે. ૧ **સેવણ**, ૨ **કોટ્રી**, ૩ **માઝીંદા** ૪ **દાદુ** અને ૫ **જોહી**.

વિશેષ હકીકતઃ—આ ડિવિઝનમાં **સેવણ** જૂનું શહેર છે. ત્યાં મહાન સિકંદરના વખતનો એક જૂનો કિલ્લો છે, અને **લાલ શાહબાજની** જગા છે. ત્યાં દરવર્ષે સાબાન વાળા મહિનામાં મોટો મેળો ભરાયછે. તે ઉપર **પરદેશથી** ઘણાં માણસો આવેછે. સેવણની નજદીક **લક્કી**ના પહાડો છે. તેમાં ઊના પાણીનું ઝરણ છે. તેને **ધારા-તીર્થ** કહેછે. ત્યાં પણ દર વર્ષે મેળો ભરાયછે. એ પહાડને **ભગોટોરો** કહેછે. ત્યાં ઊનાળામાં બહુ સખ્ત **ગરમી** પડેછે.

સેવણુ આગળ મંછર સરોવર છે તેના જેવું મોટું એકે સરોવર સિંધમાં નથી. તેમાં માછલાં અને પક્ષીઓ સારાં થાયછે.

૪ શાહાબંદર ડિવિઝન.

આ ડિવિઝનમાં ૪ તાલૂકા છે. ૧ શાહાબંદર ૨ જાતિ ૩ મીરપુર ભઠોરો અને ૪ સુજાવલ.

વિશેષ હકીકતઃ—આ ડિવિઝનમાં શાહાબંદર એક પ્રખ્યાત બંદર હતું. પણ સિંધુ નદીના મુખથી આ ખાડી ડટાઇ ગઈઅને નદી પણ આ શહેરથી દૂર જતી રહી, તેથી એ બંદર ભાગી પડયું છે. શાહાબંદરથી દૂર સિરગંઢા ઉપર કુદરતી મીઠું પાકેછે. તે એટલું છે કે જો ત્યાંથી મીઠું ઉપાડે તો ઘણાં વરસોનાં વરસ ચાલે. પણ મીઠું કાઢવાનો ખર્ચ ઘણો હોવાથી ઇંગ્રેજ સરકારે તે બંધ રાખેલું છે. એ ડિવિઝનમાં કેટી બંદર નામે એક ગામ સિંધુ નદીના મુખ પાસે છે તેની બાજુમાં ઘોડાબારી છે. ત્યાંથી લાકડાનાં વહાણો, તથા એ ડિવિઝનમાં રાતા ચોખા થાયછે તે, પરદેશ ખાતે જાયછે.

૫ કોહિસ્તાન ડિવિઝન.

આ ઘણો ટેકરાઉ મુલક છે. અને તેમાં માત્ર ત્રણ ચાર શહેરો છે. તેમાં મુખ્ય શહેર થાણુા બોલાખાનનું છે. તેમાં કોટવાળ રહેછે.

હૈદ્રાબાદ જિલ્લો.

એક બાજુએ કરાચી જિલ્લોં અને બીજી બાજુએ થરપારકર જિલ્લો, એ બેની વચ્ચે આવેલા ભાગને હૈદ્રાબાદ જિલ્લો કહે છે.

સીમા અને વિસ્તાર વગેરે.

ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો તથા ખૈરપુર સંસ્થાન, પૂર્વે ખૈરપુર સંસ્થાન અને થરપારકર જિલ્લો, દક્ષિણે કચ્છનું રણ, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે.

આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૩૩ ચોરસ માઈલ અને વસ્તી ૯૯૦૫૦૨ માણસની છે. એમાંનો ઘણો પ્રદેશ સપાટ છે, તેમાં ખારી ઉજડ જમીન છે. આ જિલ્લામાં એક મોટું જંગલ છે. અનાજની નીપજમાં ડાંગર, જુવાર અને રૂ એ ખરીફ પાકમાં; અને ઘઉં, કઠોળ તથા તમાકુ વગેરે રવી પાકમાં થાયછે. કારીગરીને માટે આખા સિંધમાં હૈદ્રાબાદ જિલ્લો બહુ પ્રખ્યાત છે. એની શેતરંજીઓ, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, મીનાકારીનાં માટીનાં વાસણ કે જેને કાસીનાં વાસણ કહે છે તે, સંઘાડે ઉતારેલી લાકડાની રંગબેરંગી ડાબલીઓ, હીર અને કસબનું ભરત કામ તથા ચામડાની વસ્તુઓ બહુ વખણાય છે.

આ જિલ્લાનો રેવન્યુ અમલદાર કે ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટ કુલેકટર સાંહેબ છે. તેના તાબામાં સબડિવિઝનોને માટે ૪ આસિસ્ટન્ટ કેલેકટરો કે ડેપ્યુટી કલેકટરો, અને એક હજુર ડેપ્યુટી કલેકટર ખજાનાને માટે રહેછે. ડેપ્યુટી કલેકટરોના તાબામાં તાલૂકાની દેખરેખ રાખવા માટે ૧૨ મુખ્ત્યારકારો રાખવામાં આવેલા છે.

આ જિલ્લાના ૪ સબડિવિઝન અને બધા મળીને ૧૨ તાલૂકા કરેલા છે. એમાં ૧૩૨૫ ગામ અને ૩૭૩ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૭૩૨૯ વિદ્યાર્થી ભણેછે.

સબડિવિઝનોનાં નામ.

૧ હૈદ્રાબાદ, ૨ ટંડા ૩ હાલા અને ૪ નૌશેરો ફ્રેરોઝ.

૧ હૈદ્રાબાદ સબડિવિઝન.

એમાં માત્ર હૈદ્રાબાદ તાલુકો છે.

વિશેષ હકીકત:—આ ડિવિઝનમાં હૈદ્રાબાદ એ મુખ્ય શહેર છે. એ શહેર મીરોની રાજ્યધાની હતું તેમાં ગુલામશાહ કલોરા એ બંધાવેલો કિલ્લો છે. એ કિલ્લાથી મારકીટ સુધી સીધી અને સાંકડી બજાર છે. **ગીધુ બંદર** આગળ સિંધુ નદીમાંથી વરાળ યંત્ર વડે નળનું પાણી આવેછે. એ શહેર આગળ **ગંજો ટકર** છે. એ શહેરમાં કસબ અને હીરના ભરતનું કામ સારૂં થાયછે. એ શહેરમાં **મીર**લોકોના કબરસ્તાનની જગા સારી જોવા લાયક છે. શહેરમાં શિક્ષકોને તૈયાર કરવા માટે **મેલ**ટ્રેનિંગ **કૉલેજ** અને **ફિમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ** છે. તેમજ **એગ્રીકલ્ચર સ્કૂલ** અને અને ડાકટરનું કામ શીખવવા માટે **મૅડિકલ સ્કૂલ** ઉઘાડેલ છે. હાઈસ્કૂલ વગેરે જોવા લાયક જગાઓ ઘણી છે. એ શહેરમાં સિવિલ હૉસ્પિટલ છે. એ શહેરથી થોડે દૂર ગીધુ બંદર છે ત્યાં **દીવાના**ઓની હૉસ્પિટલ છે. અહીંથી સાદી પલી રેલ્વે શરૂ થાયછે. ગીધુ બંદર અને કોટ્રીની વચ્ચે સિંધુ નદી ઉપર વરાળ યંત્રથી ચાલતી સ્ટીમર માણસોને **આવ જા** કરવા માટે તૈયાર રાખવામાં આવેછે. હાલમાં ગીધુ બંદર અને કોટ્રીની વચ્ચે રેલ્વે વાળાઓએ પૂલ બાંધ્યો છે એને **કર્ઝન બ્રીજ** કહેછે.

૨ ટન્ડો ડિવિઝન.

એમાં ૪ તાલુકા છે ૧ ગુની ૨ બદીના, ૩ ટંડો બાગેનો અને ૪ ડેરા મોબતનો.

વિશેષ હકીકત:—આ ડિવિઝનની આબાદાની ગુનીફાટ (ફુલેલી નહેર) ઉપર છે. આ ભાગ લાડ કહેવાય છે; તેમાં રાતા ચોખા સારા થાયછે.

૩ હાલા ડિવિઝન.

એમાં ૩ તાલુકા છે ૧ હાલા, ૨ શાહેદાદપુર અને ૩ ટન્ડો અલાયાર.

વિશેષ હકીકત:—આ ડિવિઝનમાં હાલા એક પ્રખ્યાત શહેર છે. તેમાં મીનાકારીનું (કાસીનું) કામ, સંઘાડાનું કામ તથા સુસીઓ ચેકો વગેરે કાપડ વણવાનું કામ સારૂં થાયછે. ટન્ડા અલાયારમાં હાથી દાંતનું કામ ઘણું થાયછે. નસરપુરમાં રંગ બેરંગી ચોફાળ અને ગરમ શેતરંજીઓ બનેછે. આ ડિવિઝન ઘણો આબાદ અને રસાળ છે. તેમાં સિંધુ નદીની જૂનામાં જૂની નહેર નવલખી વહે છે. ગીધુ બંદરથી થોડે દૂર ઉદેરાલાલનું દહેરૂં છે. ત્યાં દર વર્ષે ચૈત્ર શુદી બીજને દહાડે મોટો મેળો ભરાયછે. એ જગા આ ડિવિઝનમાં બહુ પ્રખ્યાત છે, એ મેળામાં લાખો માણસો આવેછે, તેથી લાખો રૂપીઆનો માલ વેચાયછે.

૪ નોશેરો ફેરોઝ.

તેમાં ૪ તાલુકા છે. ૧ નોશેરો ફેરોઝ ૨ કંડીઆરો ૩ મોરો અને ૪ સકરંદ.

વિશેષ હકીકત:—નોશેરો ફેરોઝમાં રંગ બેરંગી ચાંદનીઓ (ચોફાળ) અને ગરમ શેતરંજીઓ બનેછે.

આખો હૈદ્રાબાદ જિલ્લો સિંધમાં ઘણો પ્રખ્યાત છે. તેમાંની કારીગરી ઘણી સારી છે અને તે બહુ વખણાય છે.

શિકારપુર જિલ્લો.

ઉત્તર સરહદ જિલ્લાની દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે.

સીમા અને વિસ્તાર વગેરે.

ઉત્તરે સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક, પૂર્વે ભાવલપુર અને જેસલમીર સંસ્થાનો, દક્ષિણે કરાચી જિલ્લો અને હૈદ્રાબાદ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે કરૂ તથા ખીરથર પર્વત છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૨માં ખૈરપુર સંસ્થાનમાંથી ઘણોક ભાગ કાઢી રોરી ડિવિઝનમાં ઉમેર્યો છે. તેથી આ જિલ્લાનો વિસ્તાર આગળ કરતાં હમણાં વધેલો છે.

આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૨૮ ચોરસમાઈલ અને વસ્તી ૧૦૧૮૨૩૭ માણસની છે. ઘણોખરો પ્રદેશ સપાટ છે. તેમાં ઘણી નહેરો ખોદેલી છે, તેથી પૂર આવે છે ત્યારે તમામ સ્થળે પાણી પ્રસરી વળે છે, અને અનાજ પુષ્કળ પાકે છે. ખરીફ્પાકમાં ડાગર અને જુવાર; તથા રવીપાકમાં ઘઉં, જવ અને ચણા વગેરે બહુ થાય છે. હુન્નર ઘણો નથી. પરંતુ ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં અને માટીનાં વાસણ સારાં થાય છે.

આ જિલ્લાનો મોટો રેવન્યુ અમલદાર કે ડિસ્ટ્રીક્ટ માજિસ્ટ્રેટ કલેકટર સાહેબ છે. ખૈરપુર સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખનાર પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકેનું કામ પણ

એજ બજાવે છે. તેના તાબામાં ૪ ડેપ્યુટી કલેકટરો કે આસિસ્ટન્ટ કલેકટરો સબડિવિઝનોની સંભાળ રાખવા માટે, અને એક હજુર ડેપ્યુટી કલેકટર ખજાનાને માટે રહે છે. ડેપ્યુટી કલેકટરોના તાબામાં તાલૂકાઓની દેખરેખ રાખવા માટે બધા મળીને ૧૪ મુખ્ત્યારકારો રાખવામાં આવેલા છે.

આ જિલ્લાના ૪ સબડિવિઝન પાડેલા છે, અને તેમાં બધા મળીને ૧૪ તાલૂકા છે. તેમાં ૧૦૭૮ ગામ તથા ૫૨૯ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૨૩૫૩૮ વિદ્યાર્થી ભણે છે.

સબડિવિઝનોનાં નામ

૧ સખ્ખર, ૨ લાડકાણા ૩ મેહર અને ૪ રોરી.

૧ સખ્ખર ડિવિઝન.

એમાં ૩ તાલૂકા છે. ૧ સખ્ખર, ૨ શિકારપુર અને ૩ નોશાહરો અબરો.

વિશેષ હકીકતઃ—આ ડિવિઝનમાં શિકારપુર એ મુખ્ય શહેર છે. એને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા કહેતા હતા. એમાં વેપાર સારો ચાલે છે. ત્યાંના રહેવાશી વેપારીઓ હોવાથી મોટી મોટી મુસાફરીઓ કરે છે. તેઓ ખુશ મિજાજી છે. શિકારપુર એટલે શિકાર કરવાની જગા. આ શહેરની આસપાસ ચોતરફ ગઢ હતો. તે હમણાં ભાગી તૂટી ગયો છે. એ ગઢને આઠ દરવાજા હતા. તેનાં નામો હજુસુધી શહેરના જૂદા જૂદા ભાગો ઉપર પડેલાં છે. [જેમકે લખી દરવાજો, હજારી દરવાજો, હાથી દરવાજો, ખાનપુરી દરવાજો, શીવી દરવાજો, કરન દરવાજો, નવશારો દરવાજો વગેરે]. ઉનાળામાં તાપ બહુ સખ્ત પડે છે માટે

બજારો ઢાંકેલી છે. શહેરમાં ધૂળ ઘણી હોવાથી રસ્તામાં ઘાસ પાથરવામાં આવેછે. જો ઘાસ પાથરેલું ન હોય તો રસ્તામાં ધૂળ ઉડે. **બલૂચિસ્તાન** અને **અફઘાનિસ્તાન** સાથે ઘણાં વરસ થયાં જબરો વેપાર ચાલે છે, માટે શિકારપુરના ઘણા વેપારીઓ વરસોનાં વરસ ત્યાંજ ગાળે છે. શિકારપુર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર શિકારપુર છે તોપણ કલેક્ટર સાહેબ પોતાનો મુકામ **સ**ખ્ખરમાં રાખે છે. ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજની કચેરી શિકારપુરમાં છે.

સખ્ખર શહેર સિંધુ નદીના કિનારાપર છે. એ શિકારપુર શહેરની અગ્નિકોણે છે. તેમાં મીર મોસુમશાહનો મોટો મિનારો છે. તેના જેટલી ઊંચી જગા સિંધમાં બીજે ક્યાંઇ નથી. એની સામેના નદીના કાંઠા ઉપર રોરી શહેર છે. આ બે શહેરની વચ્ચે નદીમાં બખ્ખર નામે બેટ છે. સખ્ખરથી રોરી સુધી રેલ્વેવાળાઓએ બખ્ખરમાં થઇને એક મોટો પૂલ બાંધ્યો છે. એ પૂલને **લૅ**ન્સડાઉન બ્રીજ કહે છે. એ બહુ જોવા લાયક છે. ત્યાંથી થોડે દૂર સિંધુ નદીમાં **સાધ**બેલો નામે બેટ છે તે બહુ સુંદર છે એ બેટમાં ઘણાક સાધુ પુરૂષો રહે છે.

૨ લાડકાણા ડિવિઝન.

એમાં ૪ તાલૂકા છે. **૧લા**ડકાણા, ૨ **ર**તોદેરો, ૩ **કું**બર અને ૪ **લ**બદરીઆ.

વિશેષ હકીકત:—આ ડિવિઝનમાં લાડકાણા ઘણું આબાદ શહેર છે. ત્યાં ડાંગર બહુ પાકે છે. આ ડિવિઝનના સફેદ ચોખા વખણાય છે. લાડકાણા શહેરના મોટા રસ્તા

ઉપર બેઉ બાજુએ ઝાડો રોપેલાં છે. ત્યાં એક જૂનો કિલ્લો છે. તેમાં ઘણા વખત સુધી દીવાનાઓની હૉસ્પિટલ હતી. એ શહેરમાં અનાજનો વેપાર ઘણો ચાલે છે. અહીં કાંસાનાં વાસણો પણ બહુ સારાં થાય છે, અને બહુ વખણાય છે.

૩ મેહર ડિવિઝન.

એમાં ૩ તાલૂકા છે. ૧ નસીરાબાદ, ૨ મેહર અને ૩ કુક્કર.

૪ રોરી ડિવિઝન.

એમાં ચાર તાલૂકા છે. ૧ રોરી, ૨ ઘોટકી, ૩ ઉબાવરો અને ૪ મીરપુરમાથેલો.

વિશેષ હકીકતઃ—રોરી એ ઘણું જૂનું શહેર આ ડિવિઝનમાં છે તે સિંધુ નદીને કાંઠે ટેકરી ઉપર વસેલું છે. સિંધુ નદી હમેશાં એ ટેકરાની પાસે થઇનેજ વહે છે. અહીં મુસલમાનોના પેગંબર સાહેબના બાલમુબારકની બંદગી કરવાની જગા તથા પીરોની ઘણી કબરો છે. આ ડિવિઝનમાં રેતીના ટેકરા ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

ઉત્તર સરહદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો સિંધને ઉત્તર સીમાડે છે. તેથીજ તેનું નામ ઉત્તર સરહદ પાડેલું છે.

સીમા અને વિસ્તાર વગેરે.

ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન અને પંજાબ, પૂર્વે સિંધુ નદી દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો અને પશ્ચિમે કલાત છે.

આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૨૫૬૫ ચોરસમાઇલ અને વસ્તી ૨૩૨૪૬૨ માણુસની છે. એમાં ઘણી ખરી જમીન

સપાટ છે અને ઉત્તર તરફનો ભાગ વેરાન છે. જ્યારે પાણી પાય છે ત્યારે ઘણાક ભાગોમાં ખેતી થાય છે. મુખ્ય પેદાશ જુવાર, બાજરી અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી વગેરે તેલીયાં બીયાં પણ થોડાં થાય છે. જે જમીનપર પૂર આવે છે તેમાં સૂકાયા પછી ઘઉં પકવે છે. સિંધમાં આ જિલ્લા જેટલી ગરમી કોઈ સ્થળે પડતી નથી.

આ જિલ્લો ડેપ્યુટી કમીશનરના તાબામાં છે. પણ જેમ થરપારકરના ડેપ્યુટી કમીશનરને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટી અને દીવાની કામોની અખત્યારી છે તેમ તેને નથી.

આ જિલ્લામાં ૪ તાલૂકા છે. ૧ જેકબાબાદ ૨ શાહેદાદપુર, ૩ શુલ અને ૪ કુશમોર એ દરેકમાં મુખત્યારકાર રહે છે.

એ જિલ્લામાં બધાં મળીને ૨૯૬ ગામ અને ૬૪ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૨૧૦૫ વિદ્યાર્થી ભણે છે.

જેકબાબાબાદ જેકબ સાહેબે વસાવ્યું છે તે ઉપરથી તેનું નામ જેકબાબાદ પડેલું છે. આ જિલ્લા માટે એક સબોર્ડિનેટ જડજ છે તે જેકબાબાદમાં રહે છે. આ જિલ્લાની હવા બહુ ગરમ છે. ઊનાળાના દિવસમાં દિવસે તો ગરમી પડે પણ રાતમાં એ લૂ બહુ સખત વાય છે. એ શાહેરમાં લશ્કરની છાવણી રહે છે. આ જિલ્લામાં નદીની રેલ આવવાથી અગાઉ બહુ નુકસાન થતું હતું, પણ હમણાં સરકારે કુશમોર આગળ બંધ બાંધ્યો છે તેથી ઘણો બચાવ થાય છે. જેકબાબાદમાં જેકબ સાહેબની કબર છે.

થરપારકર.

આ જિલ્લો સિંધની અગ્નિકોણે આવેલો છે.

સીમા અને વિસ્તાર વગેરે.

ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન, પૂર્વ રજપૂતાના, દક્ષિણે કચ્છનું રણ, અને પશ્ચિમે હૈદ્રાબાદ જિલ્લો છે.

આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૭૨૯ ચોરસમાઇલ અને વસ્તી ૩૬૪૧૬૮ માણસની છે.

એ જિલ્લાના ૩ ભાગ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમે નળનું રેતીનું મેદાન છે. તેમાં નહેરો છે મધ્યમાં થર એટલે રણ છે; તેમાં રેતીના ટેકરા છે. અને અગ્નિકોણે પારકર એ કચ્છના રણમાં બેટની પેઠે છે. એ દેશમાં વરસાદ બહુ થોડો થાયછે, તેથી પાણીની બહુ તંગી રહે છે. પરંતુ હાલમાં પૂર્વનાળું અને જમરાવ નહેરના પ્રસરવાથી દેશ આબાદ થતો જાય છે. વળી સાદીપલીથી મારવાડને માર્ગે થઈને મુંબઇ તરફ જનારી રેલ્વે હમણાં ઉઘાડવામાં આવી છે, તેથી પણ ધીરેધીરે આ ભાગ આબાદ થતો જશે એમ આશા રખાય છે. એ દેશમાં ધાબળીઓ, સેતરંજીઓ અને ચામડાંની જણસો બને છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા ને બાજરી છે. વળી ઘઉં જુવાર અને જવ પણ થાય છે.

આ જિલ્લાના મુખ્ય અમલદારને ડેપ્યુટી કમીશનર કહે છે. તેના તાબામાં બે ડેપ્યુટી કલેકટર રહે છે.

આ જિલ્લાના ૮ તાલૂકા છે. ૧ મીરપુરખાસ, ૨ સાંઘડ, ૩ ખીપરો, ૪ ઉમરકોટ, ૫ છાછરો, ૬ દીપલો, ૭ મીઠ્ઠી અને ૮ નગરપારકર. એ દરેકમાં

મુખત્યારકાર રહે છે. તેમાં બધાં મળીને ૨૩૫ ગામ અને ૭૬ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૨૯૫૫ વિદ્યાર્થી ભણે છે.

સાંઘડ, ખીપરો અને ઉમરકોટ એ ત્રણે તાલુકામાં પૂર્વ નાળું વહેછે તેથી એ ભાગને નારો કરીને કહે છે. આ ભાગ ફળદ્રુપ છે ને બાકી રહેલા ૪ તાલૂકાની જમીન રેતાળ છે. ત્યાં થોડો ઘણો પાક થાય છે.

થરપારકરમાં મુખ્ય શહેર **ઉમરકોટ** છે. તે ઉમર સુમરાનું બાંધેલું છે. શહેરમાં મુખ્ય જગા માત્ર ઉમરનો માટીનો કોટ છે. તે ઉપરથી શહેરનું નામ ઉમરકોટ પડ્યું છે. આ શહેરમાં નામદાર બાદશાહ **અકબરશાહ** ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં જન્મ્યો હતો. તે જગા ઉપર નિશાનીને માટે પથરા ખોડેલા છે. આ જિલ્લાનું બીજું શહેર **નગરપારકર** છે. ત્યાં **ઓસવાળ** જાતના હિંદુ લોકો રહેછે. તેઓ જીવ હત્યાથી એટલા તો બીએ છે કે ઝેરી જનાવરોને પણ કદી મારતા કે ઇજા કરતા નથી. થરપારકર જિલ્લામાં રેતીનાં રણ અને મોટા ઢગલા ઘણી જગાએ છે. આ જિલ્લાનો ડેપ્યુટીકમીશનર પોતાનો મુકામ ઊનાળામાં હૈદ્રાબાદ શહેરમાં રાખે છે.

ખૈરપુર સંસ્થાન.

સીમા અને વિસ્તાર વગેરે.

ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, **પૂર્વે** જેસલમીર, **દક્ષિણે** થરપારકર જિલ્લો અને હૈદ્રાબાદ જિલ્લાનો કંઇક ભાગ, અને **પશ્ચિમે** સિંધુ નદી તથા હૈદ્રાબાદ જિલ્લો છે.

આ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૬૧૦૯ ચોરસ માઇલ અને વસ્તી ૧૯૯૫૬૫ માણસની છે. તેમાં બધાં મળીને ૧૫૨

ગામ અને ૧૨૨ નિશાળો છે. તેમાં ૪૨૩૬ વિદ્યાર્થી ભણે છે.

સિંધ પ્રાંતમાં દેશી રાજ્ય માત્ર આ એકજ છે. તે ટાલપુરોના વંશના મીર સાહેબના હાથમાં છે. આ દેશી રાજ્ય ઈંગ્રેજ સરકારના તાબામાં હોવાથી તેની દેખરેખ શિકારપુરનો કલેકટર પોલિટિકલ એજંટ તરીકે રાખે છે. હાલના મીર સાહેબનું નામ મીરસાહેબ ફેઝમહુમદખાન છે, એ સંસ્થાનનો રાજ્ય વહીવટ સુધારવા માટે મીર સાહેબે ઈંગ્રેજ સરકાર પાસેથી વઝીર ખાનબહાદુર કાદરખાન સી. આઇ. ઇ. ને લીધેલ છે. તેથી હાલ રાજ્ય-વહીવટ સારી રીતે ચાલેછે.

આ સંસ્થાનમાં મુખ્ય શહેર ખૈરપુર છે. તે રાજ્ય-ધાની છે. તેમાં મીર સાહેબ રહે છે. એ સિવાય ગંબટ-રાણીપુર, ટંડો મસ્તીખાનનો લાલુકોટ, કોટડીજી વગેરે શહેરો છે.

આ સંસ્થાંનમાં અનાજ, ગળી, પાપડીઓ ખારો વગેરે થાય છે. પણ કેટલોક ભાગ રેતાળ છે, તેથી ત્યાં કશું થતું નથી. મીરસાહેબને કરના બદલામાં જે પેદાશ થાય છે, તેમાંથી ભાગ મળે છે. એ પ્રાંતમાંથી પાપડીઓ ખારો પરદેશ ખાતે જાય છે. તેના ઉપર દર ઊંટે અઢી રૂપીઆ મુજબ મીર સાહેબ જકાત લે છે.



